

ASPECTEN VAN
JOODS LEVEN
IN ROERMOND EN
MIDDEN-LIMBURG
1275-2018

HEIN VAN DER BRUGGEN

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

HEIN VAN DER BRUGGEN

Hilversum
Verloren
2021

Afbeelding op het omslag: foto parnassim Roermond: De Joodsche Prins 1913. Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam en (c) Obie Oberholzer, X-CAGO B.V.

© 2021 Hein van der Bruggen

Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 9789087049645

Omslagontwerp & opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Inleiding	11
1 Joden en christenen in Roermond en Midden-Limburg	11
2 Waarom de focus op deze regio?	13
3 Het belang van het diachronische perspectief	14
4 Diversiteit in de joodse en katholieke wereld	16
5 Continuïteit: onderliggende patronen door de eeuwen heen	16
6 Anti-judaïsme – antisemitisme – antizionisme	17
7 De katholieke kerk en antisemitisme	19
8 Religieuze dominantie en empathie	21
9 Opzet van deze studie	22
10 Vergelijkend perspectief	23
11 Verantwoording bronnen	24
12 Literatuur over Joden in de mediene en in het bijzonder in Limburg	24
13 Een minderheid in de mediene: bijdrage aan het wetenschappelijke debat	26

DEEL I JODEN IN DE MIDDELEEUWEN EN ONDER HET ANCIEN RÉGIME (1275-1794)

Inleiding	31
I.1 Het Gelders en Spaans Overkwartier (1190-1715)	33
I.1.1 De eerste signalen van mogelijke Joodse aanwezigheid	33
I.1.2 De invloed van Keulen	33
I.1.3 Ontwikkelingen in Keulen	34
I.1.4 Kruistochten en vervolging	35
I.1.5 Handel, Hanze en Joodse vestigingen	36
I.1.6 Aantoonbare Joodse aanwezigheid in Roermond	37
I.1.7 Verdrijving en uitroeiing	40
I.1.8 Economische ontwikkelingen	42
I.1.9 Definitieve verdrijving, eerst uit Keulen	44
I.1.10 De Roermondse Passietafel	45
I.1.11 Het einde van de Joodse geschiedenis in de Nederlanden in de middeleeuwen	47
I.1.12 Joodse aanwezigheid in de zestiende eeuw	48

1.1.13	Waar en hoe overleefden Joden in de Limburgse territoria?	50
1.1.14	Conclusie	53
1.2	De achttiende eeuw	55
1.2.1	Oostenrijks Gelderland (1715-1794)	55
1.2.2	De receptie van de Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden	57
1.2.3	Confrontaties met Joden in Midden-Limburg in de achttiende eeuw	59
1.2.4	Andere voorbeelden van confrontaties	62
	<i>Marcus Valck en Samuel Wolf worden op 2 juli 1753 in Asselt gearresteerd</i>	62
	<i>De stad Roermond bericht in 1756 dat er geen Joden binnen haar muren wonen</i>	63
	<i>Joseph Abraham en zijn Joodse metgezel werden op 29 augustus in Ool als vee behandeld</i>	65
	<i>Jacob Block en Joseph Jacob worden in 1773 in strijd met de wet in Maasniel langdurig gevangen gehouden</i>	66
	<i>De Tolerantie-edicten van Jozef II uit 1781 en 1782</i>	68
	<i>Henri Levi Lippman wordt in februari 1782 in Roermond niet toegelaten als burger</i>	70
	<i>Isaac Michel wordt in juli 1782 in Roermond niet toegelaten als burger</i>	71
	<i>Josephus Salomon, zoon van de Joden Abraham en Hendel Salomon, wordt in 1786 in Herten katholiek gedoopt</i>	71
	<i>De tolerantie van het Hof van Gelre te Roermond: geraffineerde hypocrisie?</i>	72
1.2.5	De afwikkeling van de nalatenschap van bisschop Van Hoensbroeck in 1793	74
1.2.6	Het traditionele anti-judaïsme van de katholieke kerk in de achttiende eeuw	75
1.2.7	Conclusie	75
DEEL II	VAN EMANCIPATIE EN GROEI NAAR NEERGANG (1794-2018)	
Inleiding		79
II.1	Gelijkberechtiging en aarzelende emancipatie (1794-1839)	80
II.1.1	Gelijke burgerrechten voor Joden	80
II.1.2	Voortdurende vooroordelen, soms ook in de rechtspraak	81
	<i>Vier rechtszaken in 1799-1800 tegen vader en zoon Hertzdahl</i>	82
II.1.3	Andere gerechtelijke procedures	85
	<i>De vervolging van Meijer Heijmann in Weert in 1799-1800</i>	85
	<i>Twee onbekende Joden in Roermond in 1804</i>	85
	<i>De strafzaak tegen Anton Berents in 1806</i>	86
	<i>Het vreemde gedrag van Frederick Gerson in 1812</i>	86
	<i>Een Maastrichtse begrafenisrel in 1812 in 1812</i>	87
II.1.4	De aarzelende komst van Joden naar Roermond	88

II.1.5	Overheidsmaatregelen tijdens het Napoleontisch bewind	88
II.1.6	De registers van naamsaanneming en naamsbehoud uit 1808	90
II.1.7	Het Verenigd Koninkrijk	91
II.1.8	De hoofdsynagoge in Maastricht	91
II.1.9	Onder Belgisch bewind en opnieuw Nederlands	93
II.1.10	Definitieve vestiging in Roermond	95
II.1.11	Opnieuw een Joodse begraafplaats in Roermond	98
II.1.12	Een kleine Joodse vestiging in het dorp Linne	98
II.1.13	Conclusie	100
II.2	Integratie, assimilatie en Jodenhaat (1839-1918)	101
II.2.1	Inleiding	101
II.2.2	De Joodse gemeenschap in Roermond in de negentiende eeuw	104
	<i>Herkomst en reden voor vestiging</i>	104
	<i>Aantallen en beroepen</i>	105
	<i>Openbaar onderwijs</i>	107
	<i>Emancipatie en assimilatie</i>	107
	<i>Synagoge en geloofsbeleving</i>	109
	<i>Kiesrecht en ontwikkeling van de economische positie</i>	111
	<i>Afnemende populatie en landverhuizers</i>	112
	<i>Hörstgen als plaats van herkomst</i>	114
	<i>Niet altijd eensgezind</i>	114
II.2.3	De katholieke kerk als machtsfactor en de tegenstelling liberaal versus klerikaal	116
	<i>De katholieke kerk en andere denominaties</i>	116
	<i>Verlicht versus ultramontaan</i>	117
II.2.4	Joden en de media in de negentiende eeuw	119
	<i>De opkomst van lokale kranten en Quanta Cura</i>	119
	<i>Beeldvorming in de oudste negentiende-eeuwse kranten</i>	121
	<i>Beschuldigingen in Roermondse kranten</i>	126
	<i>Het NIW en het CBIN over Jodenhaat in de media</i>	130
	<i>De Dreyfusaffaire in Roermondse kranten</i>	135
	<i>Antisemitische boeken en weekbladen in Limburg</i>	137
	<i>De agrarische standsorganisaties en hun ledenbladen</i>	139
	<i>Geen reflectie op ooit ingenomen standpunten</i>	141
II.2.5	Antisemitisme in het bisdom Roermond	142
	<i>Jodenhaat</i>	142
	<i>Verzet tegen antisemitisme: Schaepman en Aalberse</i>	144
II.2.6	Maatschappelijke situatie van Joden in Roermond aan het begin van de twintigste eeuw	146
	<i>Joodse aanwezigheid in de Roermondse maatschappij</i>	146
	<i>Schinderhannesrel, maar ook bijstand voor slachtoffers Russische pogroms</i>	147
	<i>Facetten van het toenmalig Joods leven in Roermond</i>	148

II.2.7	De liberale en de katholieke pers in Roermond in 1913	151
II.2.8	De Eerste Wereldoorlog en de Joden	152
II.2.9	Conclusie	156
II.3	Het Interbellum (1918-1940)	158
II.3.1	Joods leven	158
	<i>Een verwarrend mêlé</i>	158
	<i>Afnemend aantal</i>	159
II.3.2	Jacob Hiegentlich en het latente antisemitisme	161
II.3.3	Opnieuw Joodse landverhuizers	164
II.3.4	De houding van de katholieke pers tegenover Joden	165
II.3.5	Van reactionair conservatisme naar integralisme, corporatisme, fascisme en antisemitisme	168
	<i>Verbanden</i>	168
	<i>Katholieke Nederlandse intellectuelen en kunstenaars vóór de Tweede Wereldoorlog II</i>	170
	<i>Zwart Front, Nationaal Front en Jodenhaat</i>	171
	<i>Integralisme en fascisme</i>	173
	<i>De brandende zorg van Pius XI</i>	176
II.3.6	De opkomst van fascisme en nationaalsocialisme in Roermond	178
	<i>Het eerste fascisme in de jaren twintig en dertig</i>	178
	<i>Het Verbond voor Nationaal Herstel</i>	178
	<i>De NSB</i>	179
	<i>Duitse ontsparingen in Limburg</i>	183
	<i>Het protest van bisschop Lemmens tegen het nationaal- socialisme</i>	183
II.3.7	De radicalisering van de liberale partij en het gebrek aan geestelijke weerbaarheid	185
II.3.8	Een joods-katholieke verzetsgroep in Roermond	188
II.3.9	De eerste reacties van de protestantse en de joodse gemeenten vanaf 1933	190
II.3.10	Intensieve vluchtelingenstromen vanaf 1933	191
II.3.11	Joodse vluchtelingen in Roermond	225
II.3.12	De beschikking van 19 december 1938	229
II.3.13	Conclusie	230
II.4	Vervolging (1940-1945)	233
II.4.1	De eerste slachtoffers	233
II.4.2	Aanvang bezetting, eerste maatregelen en toenemende agressie	234
	<i>Eerste maatregelen</i>	234
	<i>Straatgeweld en slachtoffers</i>	237
II.4.3	Joods leven en vluchtelingenbrieven in oorlogstijd	238
II.4.4	Vorbereiding op de deportaties	241
	<i>Registraties en lijsten</i>	241
	<i>Gevolgen van het katholieke protest op 26 juli 1942</i>	241

II.4.5	Eerste deportatie 25 augustus 1942	243
II.4.6	Tweede deportatie 10 en 11 november 1942	244
II.4.7	Rauter maakt een einde aan het Joods openbaar leven	245
II.4.8	Derde deportatie 9 april 1943	246
II.4.9	Eindstation Cosel	249
II.4.10	De derde deportatie van het gezin Bromberg	250
II.4.11	Recha Lehmann en haar uitgeroeide familie	251
II.4.12	Ontruiming, liquidatie, roof en fraude met onroerend goed	252
	<i>Ontruiming van verlaten woningen</i>	252
	<i>Liquidatie en roof</i>	252
	<i>Fraude met onroerend goed</i>	255
II.4.13	Vlucht en onderduik	257
II.4.14	In Roermond en omgeving zwervende Joodse vluchtelingen	261
II.4.15	Een Jodenjager en zijn slachtoffers	262
II.4.16	Slachtoffers elders in Midden-Limburg	263
II.4.17	Verraad	264
II.4.18	De houding en rol van de lokale overheid	265
	<i>Reymer: van coöperatie tot collaboratie</i>	266
	<i>Politiecommissaris Odekerken</i>	270
	<i>De nieuwe politiecommandant Roselle</i>	271
II.4.19	Met Roermond en Midden-Limburg verbonden slachtoffers	273
II.4.20	Conclusie	274
II.4.21	Roermondse slachtoffers, een zestal overzichten	274
	<i>Roermondse slachtoffers vanuit Roermond of vanaf hun onderduikadres gedeporteerd</i>	276
	<i>In Roermond geboren slachtoffers, elders woonachtig</i>	278
	<i>Niet in Roermond geboren slachtoffers die tijdelijk in Roermond gewoond hebben</i>	279
	<i>Slachtoffers geboren of wonende in Midden-Limburg, anders dan Roermond</i>	280
	<i>In Roermond en Midden-Limburg gearresteerde slachtoffers van elders</i>	280
	<i>Roermondse Joden die tijdens WO II een natuurlijke dood stierven</i>	281
	<i>Mogelijke andere slachtoffers</i>	281
II.5	Roermond en de Joden tijdens de oorlogsjaren. Een vergelijkend perspectief	282
II.5.1	De houding van de katholieke kerk nader bezien	282
II.5.2	Onderduik en 'Jodenverzorging'	286
II.5.3	De paradox: overlevingskansen van Joden in vier Limburgse steden	289
	<i>Hoe begon de hulp aan Joden?</i>	290
	<i>Vier steden, vier burgemeesters en hun politiecommandanten</i>	291
	<i>Heerlen</i>	293
	<i>Roermond, Sittard en Venlo</i>	294
	<i>De NSB-commissaris der provincie</i>	295
	<i>Sittard en de plaatselijke gezagsdragers</i>	296

	<i>Venlose gezagsdragers</i>	299
II.5.4	Een vergelijking met Groningen, Enschede en Hengelo	302
	<i>Groningen</i>	302
	<i>Enschede en Hengelo</i>	304
II.5.5	Conclusie	306
II.6	Zonder toekomst in Roermond (1945-2018)	309
II.6.1	Terugkeer	309
II.6.2	Geen groei	312
II.6.3	Nieuwbouw van de synagoge en behoud van de begraafplaats	314
II.6.4	Joods religieus leven	315
II.6.5	De Limburgse katholieke pers en de Joden	316
II.6.6	Relatie met de katholieke kerk	319
II.6.7	Nasleep van de Shoah	321
II.6.8	Een Liberaal Joodse gemeente	323
II.6.9	De herdenking kwam pas laat op gang	325
II.6.10	Geen toekomst	326
II.6.11	Conclusie	327
	Slotbeschouwing	329
	Summary	336
	Afkortingen	341
	Geraadpleegde archieven	342
	Bronnenuitgaven en naslagwerken	343
	Interviews	343
	Kranten, week- en maandbladen	344
	Literatuur	345
	Ongepubliceerde teksten en geluidsopname	357
	Websites	357
	Dankwoord	359
	Register personen	361
	Curriculum vitae	374

INLEIDING

I JODEN EN CHRISTENEN IN ROERMOND EN MIDDEN-LIMBURG

De voorliggende dissertatie is een historische studie van aspecten van het leven van Joden in Roermond en Midden-Limburg in de periode 1275-2018.¹

In het jaar 2005 schreef ik een globale schets van de geschiedenis van de Roermondse Joden door de eeuwen heen met een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat onderzoek kwam voort uit de vraag wat er nu exact met hen in die cruciale jaren gebeurd was en wat eraan vooraf was gegaan. Ook al kostte deze eerste poging om het lot van de Joden in Roermond te duiden vele maanden onderzoek – dit vooral door de noodzaak slachtofferlijsten op te stellen – het uiteindelijke resultaat liet nog te veel vragen onbeantwoord.

Daarna heeft dit thema, de geschiedenis van de Roermondse Joden, mij niet meer losgelaten. Er bleven veel lacunes in de kennis van de gebeurtenissen in die jaren met daaraan gekoppeld de moeilijke vraag waarom en hoe het ooit, ook in Roermond, zover is kunnen komen dat een bevolkingsgroep vrijwel geheel uitgeroeid werd. In de afgelopen jaren heb ik daarom in een reeks artikelen aan verscheidene aspecten van deze geschiedenis aandacht besteed. Op basis daarvan heb ik mijn onderzoek voor dit proefschrift voortgezet.

Kernvraag van deze studie is wat de houding van de sterk door het christendom bepaalde omgeving heeft betekend voor de positie en status van de Joden in Roermond en Midden-Limburg in de periode van de late middeleeuwen tot de vroege 21ste eeuw.

Dat een samenspel van factoren bepalend is geweest voor de wijze waarop het leven van Joden in deze stad en deze regio door de eeuwen heen gestalte heeft gekregen, spreekt vanzelf. De interdependentie van godsdienstige, politieke, geografische, economische en culturele ontwikkelingen is voor de positie en status van de Joden aldaar van groot belang geweest.

In dat samenspel van factoren staan gewoonlijk kerk en (christelijke) staat voorop, als afzonderlijke instituties maar ook in hun onderlinge verstandhouding. Dat die verhouding tussen kerk en staat – ook wel te formuleren als religie en samenleving – een fundamenteel gegeven is voor de inrichting van een maatschappij in het algemeen, maar ook voor de status en positie van minderheden in een samenleving in het bijzonder, behoeft geen betoog.

¹ Volgens de spellingshervorming van 2005 verwijst het woord 'Jood' met een hoofdletter naar het volk of de cultuur, terwijl het woord 'jood' zonder hoofdletter gebruikt wordt in samenhang met het geloof. In de praktijk is het soms moeilijk om dit onderscheid te maken. Er is voor gekozen overal de hoofdletter te gebruiken, behalve daar waar sprake is van de religieuze betekenis, mede gelet op de context. Dientengevolge is de keuze voor de ene of de andere schrijfwijze soms arbitrair.

Voor de onderhavige studie die in Nederland is gesitueerd, en in het bijzonder in het midden van de provincie Limburg, sorteren de wisselende machtsverhoudingen tussen kerk en staat, effect op de status en positie van een minderheid als de Joden. Over hun verhouding tot kerk en staat kan niet in eenduidige termen gedacht worden. Van een onveranderlijk, constant beeld van de wederzijdse houding van beide instituties en van hun houding ten opzichte van Joden is geen sprake. De kerk straalde niet altijd in al haar geledingen in gelijke mate vijandschap uit naar Joden. Dat gold ook voor de staat, lees het lokale, regionale of landelijke gezag. Zoals we nog zullen zien, zijn wereldlijk en kerkelijk gezag vaak ook sterk met elkaar verweven, zeker daar waar landvorsten zichzelf als beschermers zagen van het christendom en in het bijzonder van de rooms-katholieke kerk.

Met welke vormen en welke uitingen van macht en gezag kregen Joden in Roermond en omgeving door de eeuwen heen te maken? Wat had dit voor effect op hun leven en werk? Het zijn vragen die zowel voor de externe relaties van de Joodse gemeenschap met kerk en staat als voor de interne verhoudingen in hun gemeenschap van toepassing zijn.

Gegeven de regio die hier onderwerp van studie is, staat 'kerk' hier voor de rooms-katholieke kerk. Dat spreekt vanzelf voor de periode van de middeleeuwen tot aan de vroege zestiende eeuw, maar ook in de daaropvolgende eeuwen zou dit het geval zijn. Weliswaar was in die latere eeuwen het protestantisme niet volledig afwezig in de (huidige) provincie, maar de rol ervan is in deze onder katholiek bestuur gebleven streken in het verband van dit onderzoek vrijwel te verwaarlozen.

Wat de 'staat' betreft, kan worden opgemerkt dat de staatkundige geschiedenis van Roermond geschetst moet worden tegen de achtergrond van een zeer wisselend historisch tableau. Stad en regio zijn door de eeuwen heen nogal eens onderhevig geweest aan wisselingen van de wacht, of beter, de macht. Dat is een gegeven waarvan het belang voor de geschiedenis van de Joden niet moet worden onderschat.

Gelet op de belangrijke rol van deze twee gezagsinstituties, de rooms-katholieke kerk en de staat in al hun wisselende gedaanten in Roermond en omgeving, kunnen we ons afvragen in hoeverre en op welke wijze beide van betekenis zijn geweest voor de positie en status van de Joden. Het probleem is immers dat de Joden in deze stad en regio te maken kregen met enerzijds de centralistisch en hiërarchisch ingerichte rooms-katholieke kerk en anderzijds met een zich door de tijden heen telkens wijzigende staatkundige autoriteit. Dit complex van factoren verleent aan de positie van de Joden een geheel eigen dimensie, wat des te nieuwsgieriger maakt naar wat zij hebben betekend. En al lijkt de katholieke kerk op het eerste gezicht de stabiele factor van dit tweetal te zijn, ook zij kende door de eeuwen heen interne veranderingen die eveneens van invloed konden zijn op de houding tegenover de Joden.

Aan de hand van het voor deze studie bestudeerde materiaal kan hopelijk meer inzicht worden geboden in de rol en betekenis van deze wisselende machtsfactoren voor het leven van de Joden in Roermond en omgeving. Deze geschiedenis kent een eigen dynamiek die zich door de eeuwen heen in een steeds wisselende gedaante vertoont en waarbij niet direct van een lineair proces sprake is.

2 WAAROM DE FOCUS OP DEZE REGIO?

Er zijn verscheidene redenen voor een studie naar het wel en wee van Joden in Roermond en Midden-Limburg. Allereerst hoort Roermond bij de eerste Nederlandse steden die in de middeleeuwen al Joodse inwoners hadden. Hoewel over hen niet al te veel bekend is, kunnen we aan hun komst naar Roermond, de duur van hun verblijf en hun vertrek uit de stad conclusies verbinden over de wijze waarop de stad met deze bewoners omging.

Wat de vroegmoderne tijd aangaat, zijn Joden aanvankelijk slechts incidenteel in Roermond en in Midden-Limburg te vinden. Vanaf 1572 was er zelfs sprake van een algehele verbanning die duurde tot 1796. Toch waren er in die tijd en vooral in de achttiende eeuw met een steeds toenemende frequentie Joden tijdelijk in of nabij Roermond aanwezig of belandden daar op doortocht. Hoe incidenteel hun presentie in deze eeuwen ook was, uit de spaarzame gegevens waarover we beschikken krijgen we enig inzicht hoe en waar Joden konden (over)leven en hoe zij behandeld werden.

In de derde plaats is er het bijzondere gegeven dat Roermond en een deel van Midden-Limburg vrijwel de enige tot Nederland behorende territoria zijn geweest die in de achttiende eeuw onder Oostenrijks bewind hebben gestaan. Dit gegeven leidt tot de vraag of en in hoeverre de Verlichtingsidealen en de tolerantie-edicten van keizer Jozef II in Roermond en omgeving invloed hebben uitgeoefend op de houding aldaar ten opzichte van de Joden.

De Franse tijd en de eerste helft van de negentiende eeuw zijn van belang, omdat in die decennia een proces van emancipatie en integratie op gang kwam. In het destijds liberale Roermond ontwikkelde de economie zich voorspoedig en langzaam maar zeker vonden de Joden daar een thuis. Ze namen deel aan het economisch leven en raakten in de lokale samenleving geïntegreerd. Tegelijkertijd constateren we dat ondanks hun volledig burgerschap het in deze periode toch voorkwam dat zij door hun medeburgers niet altijd als waardige leden van de plaatselijke maatschappij behandeld werden.

Ten vijfde, tijdens de lange periode van het eerste bisdom Roermond (1559-1801), waren er zoals opgemerkt hooguit sporadisch Joden in Roermond aanwezig. Bijna een halve eeuw na deze periode viel een belangrijke beslissing voor de katholieke kerkorganisatie. Roermond werd in 1840 opnieuw als bisschopszetel aangewezen. Het bisdom, vanaf 1840 tot 1853 nog een vicariaat, viel qua grenzen samen met de Nederlandse provincie Limburg. Dat gebeurde nadat de katholieke kerk als gevolg van de Franse Revolutie haar vanzelfsprekende machtspositie en prerogatieven had verloren. Van grote betekenis werd dat de nieuwe bisschop, als geestelijk leidsman van deze vrijwel uitsluitend katholieke provincie, in sterke mate het geestelijk klimaat ging bepalen. Met andere woorden: hij herstelde de oude machtspositie van zijn kerk.

Wat betekende deze nieuwe situatie voor de kleine Joodse gemeenten in Limburg? Snel werd duidelijk dat de verhoudingen tussen de katholieke kerk en de Joodse gemeenschap moeizamer werden. In hoeverre had dit ook te maken met het her en der in Europa opbloeiende antisemitisme? En wat was de rol van het sterk opkomende nationalisme? Wat de bisschop zelf betreft, kunnen we ons afvragen in hoeverre zijn beleid werd aangestuurd vanuit het Vaticaan.

Ten slotte, noch Roermond noch de rest van Midden-Limburg zijn ontkomen aan de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek naar de precieze reikwijdte van

deze vervolging, naar de rol van lokale overheden (burgemeester, politie) en de lokale kerk (autoriteiten en leken), naar de vervolgers en naar het verzet, is instrumenteel voor het verkrijgen van een juist beeld van wat zich in deze jaren aldaar heeft voorgedaan.

De ontwikkelingen in deze landstreek kunnen niet los worden gezien van wat zich in aangrenzende regio's afspeelde. Voor de vroegere eeuwen valt te denken aan de invloed van de stad Keulen en de Duitse landen, aan het geheel van het toenmalige hertogdom Gelre, aan de Spaanse en Oostenrijkse overheersing in de Zuidelijke Nederlanden en later aan de Franse Revolutie die vanaf 1794 werd gevolgd door twintig jaar Franse overheersing.

Al deze verschillende dimensies gaven, om zo te zeggen, aan Roermond en aan Midden-Limburg een eigen kleur. In onderling samenspel en in wisselende constellaties zijn zij van betekenis geweest voor het leven van de Joden aldaar. Een studie van aspecten van het leven van de Joodse minderheid in de mediene door de eeuwen heen in een bisschopsstad als Roermond, gelegen in een regio als de Zuidelijke Nederlanden, in de nabijheid van Duitsland en België, zal kunnen bijdragen aan het veelkleurige beeld van de geschiedenis van de Joden in ons land.

3 HET BELANG VAN HET DIACHRONISCH PERSPECTIEF

In deze historische studie wordt het diachronische perspectief gehanteerd, met als ouverture de late dertiende eeuw en het slotakkoord in de vroege 21ste eeuw. Vanuit dat oogpunt is voor een chronologische aanpak gekozen. Zo'n aanpak kan instructief zijn om de continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis van de Joden in de bestudeerde regio bloot te leggen. Een dergelijke benadering van de geschiedenis van de Joden in Roermond en Midden-Limburg, waarin de 'longue durée' voorop staat, is nieuw.

Voor vraagstukken van continuïteit en discontinuïteit is de diachronische en chronologische aanpak in het onderhavige onderzoek in het bijzonder van belang, omdat deze aanpak tevens de betekenis kan laten zien van verschillen tussen enerzijds de periode van 1275 tot 1796 en anderzijds de periode die daarop volgt. Dit heeft alles te maken met de politieke en juridische wijzigingen in de verhouding tussen kerk en staat in ons land.

In de lange periode die in dit proefschrift aan bod komt, is een duidelijke cesuur aan te wijzen: de scheiding van kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden op 1 oktober 1795 na de invoering van de nieuwe Franse grondwet van 22 augustus van dat jaar. Die invoering viel samen met de inlijving van de negen zuidelijke departementen bij de Franse Republiek. Een jaar daarna volgde bij de gefragmenteerd ingevoerde overige Franse wetgeving de verlening van burgerrechten aan de Joden. Deze principiële wijziging heeft na de regimewisseling van 1814-1815 definitief zijn beslag gekregen in het Koninkrijk der Nederlanden met de grondwetten van 1815 en 1848. Voor alle denominaties, in het bijzonder de beide hoofdgroeperingen die in deze studie centraal staan, de rooms-katholieken en de joden, heeft de invoering in Limburg van deze staatkundige principes en van gelijke rechten betekend dat voor hen een proces van gewinning aan de nieuwe maatschappelijke positie respectievelijk hun emancipatie een aanvang konden nemen.

Onder het ancien régime waren immers in de Zuidelijke Nederlanden Joden tweede-, zo niet derde-rangs-burgers die, als ze al toegelaten werden, op zijn best 'geduld' werden. In

een hiernavolgend hoofdstuk zal beschreven worden dat Joden in de zestiende en zeventiende eeuw slechts in een beperkt aantal gevallen en tegen betaling van een hoge belasting in steden werden toegelaten en vervolgens twee eeuwen lang bijna overal in de Zuidelijke Nederlanden geweerd werden. In de loop van de achttiende eeuw kregen zij van lieverlee wel het recht zich in een aantal plaatsen te vestigen, zij het dat dit vaak gebeurde onder protest van de lokale bevolking. Burgerrechten verwierven zij nergens en toelating tot de gilden was uitgesloten.

Mede onder invloed van verlichte denkbeelden over verdraagzaamheid ten aanzien van religieuze minderheden en de veranderende politieke omstandigheden klonk in de achttiende eeuw de roep om tolerantie en, belangrijker, om gelijke burgerrechten steeds luider. Dit resulteerde in de Nederlanden in de genoemde besluiten die voor Joden – alsook voor andere minderheden – onmiskenbaar maatschappelijke en politieke gevolgen hadden. Dat gold op nationaal niveau, maar niet minder op regionaal en lokaal vlak.

Voor de voorliggende studie waarin Roermond en Midden-Limburg centraal staan, hield de wettelijke verandering van de gelijkstelling van Joden – die op 2 september 1796 in de Noordelijke en korte tijd later ook in de bezette Zuidelijke Nederlanden ingevoerd werd –, de interessante ontwikkeling in dat, anders dan voorheen, drie groeperingen zich als gelijken tot elkaar moesten gaan verhouden. Twee ervan, de protestantse en de joodse, hadden in de Limburgse samenleving van de voorafgaande eeuwen, als ze ergens al aanwezig waren, tot de religieuze minderheden behoord. Voor beide minderheden, maar vooral voor de joodse, startte na die wetgeving een proces van emancipatie. Dat was een langdurig proces dat voor protestanten en joden verschillend verliep en ook verschillende snelheden kende. Wat betekende het proces van emancipatie enerzijds voor het zelfbeeld van de voormalige joodse minderheid en anderzijds voor de perceptie door buitenstaanders van de nieuwe status van joden?

Voor het katholieke volksdeel was ondertussen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, uitvloeisel van Thorbeckes grondwet, vanzelfsprekend een mijlpaal die, zoals al even aangestipt, zeker voor Roermond als bisschopsstad zijn uitwerking niet zou missen.

Maar voor de Joden kon de gelijkberechtiging een proces van assimilatie en integratie inluiden. Beide noties zijn bepaald niet onproblematisch, want wat houdt assimilatie precies in? Integratie kan leiden tot gelijkwaardig functioneren in het maatschappelijke, economische en politieke leven. Maar assimilatie houdt een verregaande aanpassing in aan zeden en gewoonten van de overheersende cultuur. Dat laatste zal voor de Joodse gemeenschap een regelmatig te vergaande stap geweest zijn. Het gebruik van zulke begrippen wekt overigens allicht de indruk dat er scherp afgebakende gemeenschappen of entiteiten bestonden, wat Roermond en omgeving betreft enerzijds de Joodse samenleving en cultuur, anderzijds de katholieke samenleving en cultuur.

Dat de historische werkelijkheid echter complexer was dan zo'n simpel schema doet vermoeden, blijkt ook uit het onderhavige onderzoek. Culturen worden gekenmerkt door een rijke diversiteit en diverse elementen uit de ene cultuur kunnen veelvoudige connecties aangaan met elementen uit een andere cultuur. De aanwezigheid van minderheden kan ertoe leiden dat ook een meerderheidscultuur onderhevig is aan verandering. In elk geval laat de immense literatuur over deze begrippen overduidelijk zien dat hier de nodige voetangels en klemmen liggen. Zonder hier op dat alles nader in te gaan kunnen we verwijzen naar het

fraaie beeld van een mozaïek dat de Amerikaanse historicus David Sorkin in verband met het begrip assimilatie gebruikt om de complexiteit daarvan weer te geven.²

De voormalige burgerlijke en religieuze minderheden, protestanten en joden, zouden evenals de katholieke meerderheid in Limburg in de latere negentiende eeuw, net als elders in Nederland, mede vormgeven aan een maatschappelijk en politiek proces dat gewoonlijk als ‘verzuiling’ wordt aangeduid. Ook aan Roermond zou dit proces niet voorbijgaan, zodat de vraag blijft in welke mate daar van verzuiling sprake was.

4 DIVERSITEIT IN DE JOODSE EN KATHOLIEKE WERELD

Wie spreekt over ‘katholieken’ en ‘joden’, moet niet de indruk wekken als zou het hier gaan om monolithische gemeenschappen. Dat was bepaald niet het geval. Ook de katholieke gemeenschap in Roermond en Midden-Limburg werd gekenmerkt door interne diversiteit qua sociale samenstelling, economische status, religieuze, politieke en maatschappelijke betrokkenheid en culturele belangstelling. In de kleine Joodse gemeenschap was die diversiteit er ook, maar minder stellig. Deze diversiteit viel in nog verfijnder vormen aan te treffen. Om slechts een voorbeeld te noemen: als men religieus betrokken was, kon die betrokkenheid namelijk nog weer uiteenlopende vormen aannemen, van zeer liberaal tot uiterst conservatief. Iets dergelijks kan ook van het politieke engagement van de joden worden geconstateerd. Niet alleen was hun afkomst verschillend, maar ook het opleidingsniveau van de leden liep uiteen. Dat kon variëren van eenvoudige vilder tot gepromoveerd academicus en van orthodox gelovige tot vrijmetselaar.

5 CONTINUÏTEIT: ONDERLIGGENDE PATRONEN DOOR DE EEUWEN HEEN

Sorkins beeld van een mozaïek kan ook worden toegepast op de geschiedenis van de Joden in de stad en regio die hier centraal staan, bijvoorbeeld wanneer we de vraag naar continuïteit stellen. De cesuur van 1796, die in het politieke en maatschappelijke domein zulke consequenties heeft gehad, hoeft immers niet vanzelfsprekend te betekenen dat bepaalde onderliggende patronen van vóór die tijd niet in meerdere of mindere mate voortduurden.

Anders gezegd, de nieuwe grondwettelijke constitutie van de Zuidelijke Nederlanden, in dit opzicht gelijk aan die in de Noordelijke Nederlanden, mocht een discontinuïteit inhouden voor wat de burgerlijke en godsdienstige status van minderheden aanging. Maar gelijktijdig kon sprake zijn van een opmerkelijke continuïteit in mentaliteit met het ancien régime en zelfs de middeleeuwen. Eeuwenlang ingesleten overtuigingen en vooroordelen plegen zich niet altijd iets van een gewijzigde politieke constellatie aan te trekken. Zowel het hardnekkige antisemitisme in Noord en Zuid als het in de Noordelijke Nederlanden ook hardnekkige antipapisme getuigen daarvan.

² Sorkin, ‘The New “Mosaik”. Jews and European Culture, 1750-1940’, 29-30. Zie ook Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli d’Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis*, 28.

In Roermond en Midden-Limburg was dat laatste, antipapisme, in de bestudeerde eeuwen geen factor van belang, maar wel het antisemitisme dat zonder twijfel een manifestatie was van eeuwenlange onderliggende patronen en daarmee ook een signaal van historische continuïteit.

6 ANTI-JUDAÏSME – ANTISEMITISME – ANTIZIONISME

De geschiedenis van de Joden in Europa valt niet samen met de geschiedenis van anti-judaïsme en antisemitisme. Maar dat deze beide fenomenen daarin een voorname rol spelen, staat buiten kijf. In dit proefschrift spelen beide begrippen ook daarom een belangrijke rol, reden om daar iets langer bij stil te staan.

Anti-judaïsme valt te omschrijven als het afwijzen van de joodse godsdienst en van degenen die deze religie aanhangen. De historicus Chris Quispel noemt in zijn monografie *De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* de tweespalt tussen jodendom en christendom een gevolg van 'secessiefrictie'.³ De weigering van de joden om Jezus als Messias te erkennen en de pretentie van de christenen dat zij het nieuwe Israël zouden zijn, vormt de kern van de substitutieleer die de houding van christenen eeuwig lang bepaald heeft. De Joodse historicus Jules Isaac heeft met zijn kort na de Tweede Wereldoorlog verschenen studie *Jésus et Israël* de substitutieleer ter discussie gesteld en daarmee een belangrijke stap gezet tot de bestrijding van deze theologie.⁴ In navolging van Isaacs standpunt wordt nu ook gesteld: 'Als ooit moet worden vastgesteld wat de ernstigste denkfout uit de wereldgeschiedenis is geweest, is de substitutietheologie een goede kandidaat.'⁵

Christenen konden voor hun negatieve houding ten aanzien van de joden teruggrijpen op bepaalde passages in het Nieuwe Testament, zoals *Mattheus 27: 23-25* en *Johannes 8: 21-59*. Door dergelijke passages op te vatten als thuishorend in een specifieke historische context, zoals in later eeuwen steeds vaker werd gedaan, werd dat veel lastiger. In rooms-katholieke kring werd een dergelijke historisch-kritische benadering van de Bijbel lange tijd minder wenselijk geacht. Pas in het jaar 1943 werd bij de pauselijke encycliek *Divino afflante Spiritu* een dergelijke historisch-kritische benadering toegestaan.⁶

Er lijkt geen werkelijk onderscheid te zijn tussen anti-judaïsme en de ook gebezigde term kerkelijk of religieus antisemitisme. Volgens de Duitse historicus Winfried Frey is kerkelijk of religieus antisemitisme hetzelfde als anti-judaïsme.⁷ Deze houding wordt onderscheiden van antisemitisme, dat omschreven kan worden als haat tegen Joden. Als begrip dateert het

3 Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa*, 32, met verwijzing naar D. van Arkel, *The Drawing of the Mark of Cain*, 64: '(...) whenever within a group or institution a minority develops a deviating opinion on one or more points of the common ideology and feels forced to secede on those grounds, it will justify its secession by accusing those who do not follow them of being disloyal to their own, that is, the once common ideology.'

4 Isaac, *Jésus et Israël*, met name 279-301.

5 Warringa, *De substitutietheologie*, website lucepedia.nl. Ratzinger (Benedictus XVI), 'Geen berouw over genade en roeping', 54-55, spreekt over 'substitutietheorie' en stelt dat deze theorie als zodanig nooit bestaan heeft. Zie echter in hoofdstuk II.6.6, pagina 320 (noot 42), voor zijn duidelijke instemming met *Nostra Aetate* in 1966.

6 Marendy, 'Anti-Semitism, Christianity, and the Catholic Church: Origins, Consequences and Responses', 293.

7 Frey, 'Antijudaïsmus', 369.

uit de tweede helft van de negentiende eeuw en komt het voort uit een beweging die zich richtte tegen wat men toen begon te beschouwen als 'het Joodse ras' en zijn vermeende fatale invloed op de Westerse maatschappij. Het zijn dus niet de religieuze, maar de racistische en etnische vooroordelen die de doorslag geven. Dat de begrippen anti-judaïsme, religieus antisemitisme en racistisch antisemitisme echter met elkaar samenhangen, kan moeilijk worden betwijfeld.⁸ Het 'succes' van het racistisch antisemitisme in Europa zou onwaarschijnlijk zijn zonder de historische achtergrond van de religieuze en maatschappelijke vooroordelen jegens Joden, zoals die voortvloeiden uit het christelijk anti-judaïsme.⁹

In de loop van de negentiende eeuw is het racistische element in de anti-Joodse gevoelens steeds sterker geworden. In de voorafgaande eeuw was al de vraag gerezen of Joden een te onderscheiden volk, ras of natie vormden. Ook is er sprake geweest van culturele vooroordelen: pasten de Joden bij de Europese beschaving of was hun cultuur ongeciviliseerd? Men vroeg zich af of er een dichotomie bestond tussen Jodendom en moderniteit.¹⁰ Aanhangers van de Verlichting pleitten voor religieuze tolerantie en burgerlijke gelijkheid van Joden.

De tegenstelling tussen de ideeën van de Verlichting en het racistisch antisemitisme, wordt door de Amerikaanse historicus Jonathan Judaken als volgt geschetst:

Whereas for Enlightenment thinkers, the cause of Jewish depravity was religion, and the solution to the Jewish problem was assimilation, new racial arguments aimed at upending emancipation by maintaining that assimilation was impossible. 'Antisemitism' as a new construct developed as the battle cry for a new form of modern mass politics. In this new era, the discourse of race replaced the earlier theological and then social distinctions between Christians and Jews with new scientific-sounding criteria based on blood and descent that could be easily welded onto an exclusionary nationalist, ethno-racial vision of 'the people'.¹¹

Het moderne antisemitisme is te beschouwen als een verzetsbeweging tegen de snel veranderde omstandigheden in de maatschappij, de voortgaande technologische ontwikkelingen, de vergaande industrialisatie en de invoering van democratische spelregels. Bij een aantal van deze veranderingsprocessen waren Joden nauw betrokken. Volgens de bekende Amerikaanse socioloog Talcott Parsons is 'the projection on the Jew, as a symbol, of free-floating aggression, springing from insecurities and social disorganization' de belangrijkste bron van het virulente antisemitisme.¹² Ook Judaken geeft aan dat het door hem geschetste beeld samenhangt met ingrijpende veranderingen naar een moderne maatschappij, zoals hij die noemt: 'the transformations of modernity'.

8 De grens tussen de genoemde begrippen is vaak diffuus. Om die reden maakt historicus Bart Wallet in zijn boek *Christendom en antisemitisme* geen onderscheid door antisemitisme consequent op te vatten als verzamelterm. Die vereenvoudiging ligt voor de hand, zij het dat de nuance dan verloren kan gaan.

9 Marendy, 'Anti-Semitism, Christianity and the Catholic Church', 289.

10 Judaken, 'Antisemitism and the Jewish Question', 561.

11 Ibidem, 565-568. Saul Friedländer nuanceert de scheiding tussen theologie en racisme enigszins door te spreken van 'Redemptive Anti-Semitism'. Die vorm van antisemitisme kwam voort uit de angst voor ontarding van het eigen ras en uit het religieuze geloof in verlossing. De ontarding werd dan toegeschreven aan de Joodse indringers in politiek en samenleving. De verlossing zou komen als men van de Joden was bevrijd – als zij waren verdreven en mogelijkkerwijs vernietigd. Cf. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, deel 1, 87.

12 Talcott Parsons, 'The Sociology of Modern Anti-Semitism' in: Isaacque Graeber and Stewart Henderson Britt (red.), *Jews in the Gentile World* (New York 1942) 120, geciteerd in Judaken, 'Antisemitism and the Jewish Question', 580.